

Koirasaarten valloitus – eurooppalaisen imperialismin ensimmäiset uhrin?

Pekka T. Heikura

Olivatko guanchit eurooppalaisten aluelajennuksen ensimmäiseksi tuhoama kansa? Oliko Kanarian saarten valloitus ”pilottiohjelma”, jota eurooppalaiset valloittajat sovelsivat myöhemmin kaikkialla maailmassa ja joka enteili tapahtumia Amerikassa, Afrikassa, Australiassa ja Oseaniassa seuraavina vuosisatoina, löytöretkien ja siirtomaavalloitusten aikakautena?

Guanchit olivat kansa, joka eli Kanarian saarilla ennen nykyistä asujaimistoa, eurooppalaista väestöä. Tämä kivikautta elänyt kansa oli ollut saarillaan turvassa Välimeren alueen ja Pohjois-Afrikan valloittajilta ja kulkutaudeilta. Vuonna 1402 eurooppalaiset aloittivat saarten valloittamisen, joka johti vuoteen 1496 mennessä Kanarian kaikkien seitsemän saaren haltuunottoon, saarten ekologian mullistamiseen ja alkuperäisväestön täydelliseen hävittämiseen.

Guanchi (esp. *guanchos*) tulee sanoista ”guan”, ”ihminen” ja ”che” tai ”achinch”, ”valkoinen vuori”, joka viittaa lumihuippuiseen Teide-tulivuoreen Teneriffalla.

Guanchien lukumääräksi valloituksen alussa arvioidaan kaikkiaan 80–100 000. Guanchit olivat neoliittinen kansa, joka oli todennäköisimmin afrikkalaista alkuperää, ja sukua Pohjois-Afrikan berbereille. He olivat vaeltaaneet Kanarialle vähitellen joskus toisen vuosituhannen eKr. ja 100 jKr. välillä.

Guanchien kehitys poikkesi suuresti mantereen asukkaiden kehityksestä. Eurooppalaisten tullessa guanchit elivät yhä kivikautta. Vaikka guanchit asuivat lähellä mantereen kantoja ja kulttuureja, he eivät käyttäneet näiden tavoin metalleja aseissaan ja työkaluissaan. Aseet olivat puuta, kiveä ja luuta. Useimmat guanchit asuivat keinotekoisissa luolissa. Guanchien sosiaalinen järjestelmä vaihteli saarelta saarelle, mutta useimmat näyttäivät eläneen heimoissa

päälliköidensä (*mencey*, *guanarteme*) alaisuudessa. Päällikköä neuvoi jonkinlainen ylhäisten tai vanhempien neuvosto (*achimencey*). Guanchit olivat kirjoitustaidottomia.

Guanchien talous nojasi rajoittuneeseen maatalouteen, paimentamiseen, kalastukseen ja keräilyyn. Guanchit viljelivät ohraa, papuja, herneitä ja luultavasti myös vehnää. Heillä oli myös vuohia, lampaita ja koiria. Lehmä samoin kuin hevonen oli kuitenkin tuntematon, jälkimäisen puuttuminen koitui yhdessä metalliaseiden puuttumisen kanssa heille eurooppalaisten tullessa onnettomuudeksi.

Syynä guanchien divergenttiin kulttuuriseen evoluutioon oli heidän eristyisyydessään. Vaikka he olivat tulleet meriteitse saarilleen, he olivat unohtaneet myöhemmin merenkulkutaitonsa. Heillä oli tuskin tarpeeksi merikelpoisia veneitä edes saarten väliseen yhteydenpitoon. Heillä ei ollut kykyä pitää yhteyttä mantereelle eikä saada vaikutteita ja innovaatioita sieltä.

Kanariansaaret eivät olleet eurooppalaisille mikään uuden paikan löytö. Saariryhmän olivat löytäneet ensimmäisenä todennäköisesti karthagolaiset. Myös roomalaiset tiesivät saarista. Mauritanian kuningas Juba II (25 eKr.–23 jKr.) teki tutkimusmatkan saarille. Hänen selontekonsa retkestä on säilynyt Plutarkhoksella (n. 45–n. 125 jKr.) ja Plinius Vanhemmalla (23–79 jKr.). Plinius käyttää saarista nimeä *Insulae Fortunatae*, ”Onnelliset saaret”. Plinius luettelelee ”Luonnonhistoriassaan” saarten nimet. Yhden nimeksi hän mainitsee ”Canaria”, joka hänen mukaansa johtui siitä, että saarella asui runsaasti suuria koiria (*canes*) (Plinius, *Naturalis Historia* 6,37,201–205). Kanarian saarten nimen alkuperä lienee tässä. Tosin vaihtoehdoisen teorian mukaan saariryhmän nykyinen nimi saattaa kuitenkin tulla Gran Kanarian asukkaita tai Marokossa asuvaa berberiheimoa tarkoittavasta sanasta canarii eikä koirista. (Saaren nimi tus-

kin tulee kanarialinnuista, vaikka latinassa onkin sana canere, "laulaa". Kanaria-linnut ovat pikemminkin saaneet nimensä saarten nimestä, eikä toisin päin). Pliniuksen ja muiden roomalaisten käyttämä ja vielä keskiajalla käytössä ollut "Onnelliset saaret" (Islas Afortunadas) on syrjäytynyt.

Arabit kävivät saarilla vuonna 999 ja 1100-luvulla arabialainen maantieteilijä Idrisi antoi tietoja niistä. Eurooppalaisista genovalaiset, portugalilaiset, mallorcalaiset ja katalonialaiset kävivät saarilla useaan otteeseen 1300-luvulla. Vuonna 1312 genovalainen Lanzarotto (tai Lancelotto) Malocello kävi saarella, joka on siitä lähtien kantanut hänen nimeään, Lanzarote. Vuonna 1341 kolme genovalalaisten johtamaa portugalilaista laivaa tuli Lissabonista saarille ja kiersi kaikki seitsemän saarta. Muutamia vuosia myöhemmin myös mallorcalainen ryhmä rantautui saarille.

Eurooppalaisissa kartoissa Kanaria esiintyy ensimmäisen kerran katalonialaisen Angelino Dulcertin kartassa vuonna 1339, sen jälkeen Medicin purjehduskartassa vuonna 1351 ja Pizigani-veljesten kartassa vuonna 1367. Näissä kartoissa saaret kuvataan aina Genovan lipun kanssa tai tunnustetaan genovalaisen Malocellon löydöksi (*Henriksson 1997 s. 23*).

Saarille 1300-luvulla tehtyjen retkien päämotiivi oli orjien hankinta. Esimerkiksi vuosina 1385 ja 1393 orjanmetsästäjät veivät Lanzarotelta useita satoja guancheja mukanaan ja myivät ne orjiksi Espanjassa. Pysyvään eurooppalaiseen kolonisaatioon retket eivät vielä johtaneet. Vaikka paavi nimitti jo vuonna 1344 espanjalaisen Luis de la Gerdan saarten kuninkaaksi, hänen valtansa oli vain nimellinen, saaret olivat tosiasiaa guanchien hallussa. Orjien hankinnan lisäksi myös meritien etsiminen Saharan eteläpuolella sijaitsevaan Guineaan kullankannattamiseksi oli varsinkin 1400-luvun alkupuolella merkittävä tekijä Afrikan länsirannikolle suuntautuneissa varhaisissa löytöretkissä. Kullan saaminen karavaaniteitse Saharan yli oli vaikeutunut (*Markkanen 1993*).

Jean de Béthencourtin retki

Saarten pysyvä valloitus alkoi vuonna 1402. Tätä vuotta pidetään eurooppalaisen imperialismin syntyvuotena ja lähtölaukauksena tapahtumasarjalle, joka johti eurooppalaisten maailmanlaajuiseen hegemoniaan (*Crosby 1986 s. 81*). Valloituksen aloittaja ei kuitenkaan tul-

lut Portugalista, Espanjasta tai Genovasta vaan Pohjois-Ranskasta, Normandiasta.

Jean de Béthencourt (n. 1360–1425) oli aatelismies Normandian Grainville-la-Teinturièrestä. Hänen isänsä oli kuollut satavuotisessa sodassa vuonna 1364. Jean itse oli pitänyt korkeita virkoja Ranskan kuningas Kaarle VI:n hovissa. Vuoden 1402 toukokuussa hän lähti yhdessä kumppaninsa poutoulaisen Gadifer de la Sallen kanssa kahdella laivalla La Rochellesta kohti Kanarian saaria mukanaan 280 henkilöä: jousimiehiä, asemiehiä, päälliköiden sukulaisia ja kaksi pappia. Vaiherikkaan matkan jälkeen laivat ja 60 matkailaista saapui heinäkuun alussa 1402 Lanzaroten saarelle, pääosa retkeilijöistä oli luopunut matkanteosta välisatamissa matkan varrella.

Varat retkeensä Béthencourt oli saanut myymällä omaisuutta ja lainaamalla rahaa. Merkittävää roolia retken valmisteluissa näytteli Béthencourtin serkku ja suojelija Robert de Braquemont, jolle Béthencourt myi omaisuutta ja joka hankki paavilta matkalle suojeluksen.

Retken "virallinen" tarkoitus oli halu kääntää saarten asukkaat kristinuskoon, mutta raadollisempi motiivi lienee ollut nopea voitonteko ryöstösaaliin, orjien ja omaisuuden muodossa. Saaria aiottiin mahdollisesti käyttää myös tukikohtana Afrikan rannikon tutkimiseen mieliä kiehtovan salaperäisen "kultajoen" löytämiseksi. Henkilökohtaisempia syitä Béthencourtin matkalle olivat puolison omaisuuden ja myötäjien myymisestä johtuva oikeusjuttu ja se, että englantilaiset syyttivät häntä merirosvouksesta. Hän oli vuonna 1401 pidättänyt ja ryöstänyt englantilaisen laivan. Nämä olivat hyviä syitä lähteä valloitus- ja ristiretkelle Kanarian saarille.

Retkikunta sai nopeasti alistettua ilman vastarintaa Lanzaroten alkuasukkaat, joiden määrä oli laskenut orjanmetsästäjien seurauksena vain 300 henkilöön (*Mercer 1980 s. 148-159*). Paikallisen päällikön, Guardafian, luvalla Béthencourt rakensi saarelle Rubicon -nimisen linnoituksen, josta tuli myöhemmin saaren varhainen pääkaupunki, jossa oli piispanistuin.

Kykenemättä jatkamaan valloitusta miesten vähyyden vuoksi, hän matkusti värväämään lisää sotilaita ja varusteita Espanjasta sekä hankkimaan Kastilian tuen hankkeelle. Béthencourtin onnistuikin saada Robert de Braquemontin vaikutusvallan ansiosta paitsi miehiä ja varusteita myös Kastilian kuninkaan Henrik III:n vahvistus oikeudelleen saariin sekä Kanarian kuninkaan (Roi des Canaries) arvon-

melle. Vastineeksi Béthencourt teki uskollisuudenvalan Kastilian kuninkaalle ja näin alisti valloituksensa Kastilian kruunun alaisuuteen. Tällä tavoin se, mikä oli alkanut yksityisenä ranskalaisena yrityksenä, kehittyi espanjalaiseksi valloitusretkeksi. Béthencourt palasi saarille mukanaan miehiä, laivoja ja rahaa huhtikuussa 1404.

Kaikkiaan neljä saarta seitsemästä valloitettiin vuoteen 1405 mennessä: Lanzaroten lisäksi vielä Fuerteventura, La Gomera ja El Hierro. Béthencourt kävi hakemassa vuonna 1405 lisäväkeä Normandiasta. 160 henkilön (sukulaisia, Pays de Caux'n ja Pays de Bray'n käsityöläisiä ja talonpoikia) joukko saapui El Hierrolle keväällä 1405. Béthencourt yritti vielä valloittaa ilman menestystä Gran Canaria ja La Palman. Hän purjehti kotiinsa Normandiaan vuonna 1406 palaamatta enää Kanarialle. Saarten hallinnan hän jätti veljenpojalleen Maciot de Béthencourtille.

Hiljattain Béthencourtin retkeä tutkineen Jean Braunsteinin (2001) mukaan Béthencourtin retki kuluu osaksi keskiajan, osaksi uudenajan maailmaan. Sen tarkoitus oli käännäyttää paikalliset asukkaat kristinuskoon. Tässä suhteessa retki oli osa ristiretkien ja ns. takaisinvalloituksen eli "Reconquistan" aikakautta. Béthencourtin retkeä kuvaavassa kronikassa Le Canarien guancheista puhutaankin usein "saraseneina".

Retkellä oli kuitenkin myös piirteitä, jotka olivat tyypillisiä myöhemmille, uudenajan ja löytöretkien aikakauden valloitusretkille, joita tehtiin Amerikassa Kolumbuksesta eteenpäin. Näitä piirteitä olivat retken tekeminen kristinuskon nimissä, alkuperäisväestön sivilisaation tuhoaminen ja orjuuttaminen ja uusien valloitetujen maiden hyväksikäyttö valloittajien ja heidän hallitsijoidensa voitoksi sekä vallattujen alueiden asuttaminen eurooppalaisilla.

Pääasiallinen syy sille, miksi Béthencourtin retkikunnan onnistui valloittaa niin helposti neljä saarta, oli alkuasukkaiden vähäisyys näillä saarilla. Guancheja valloitetuilla saarilla oli vain muutamia satoja. Gran Canaria ja Teneriffa olivat eri asia. Näillä saarilla alkuperäisväestön määrä oli paljon suurempi ja niiden valtaus jäikin pitkäksi ajaksi toteuttamatta. Gomes Eannes de Azurara arvioi 1500-luvun puolimaissa, että Teneriffalla oli 6000 ja Gran Canarialla 5000 taistelijaa (ks. *Grosby* 1986 s. 86). Orjanmetsästäjien toimet olivat tuskin vähentäneet merkittävästi näiden saarten väestöä.

Portugalilaiset tekivät saarille vuosien 1415

ja 1466 välillä sarjan hyökkäyksiä, joista yksikään ei johtanut pysyvään valtaukseseen. Näistä suurimpia oli vuoden 1424 sotaretki, johon osallistui 2500 jalkamiestä ja 120 ratsumiestä.

Ranskalaisten valtaamalla saarilla Maciot de Béthencourt verotti raskaasti guancheja ja harjoitti heillä orjakauppaa. Lisäksi myös hän yritti valloittaa kolmea jäljellä olevaa saarta itselleen. Hän jopa myi oikeutensa portugalilaisille mutta espanjalaiset saivat oikeutensa takaisin paavilta. Maciot kuoli vuonna 1452 maanpakolaisena Madeiralla.

Vuonna 1479 kiista Kanarian saarista ratkaistiin lopullisesti. Alcácovasin sopimuksessa Portugal luopui tavoittelemasta Kanarian saaria, jotka jäivät pysyvästi Espanjalle. Portugal sai puolestaan Azorit, Kap Verden ja Madeiran.

Valloituksen loppuvaihe

Gran Canarian valloitus alkoi toden teolla vuonna 1478. Espanjasta saapui uusi komentaja, Juan Rejón mukanaan satoja miehiä, jotka oli varustettu hevosilla ja tuliaseilla. Eurooppalaiset olivat kehittäneet tykit käyttökelpoisiksi 1400-luvun kuluessa. Yhdessä hevosten kanssa ne toivat espanjalaisille ratkaisevan edun kivikautta eläviin guancheihin nähden olipa guancheilla kuinka suuri määrällinen ylivoima tahansa. Espanjalaiset valtasivat ratsuvaellään nopeasti alavat maat, vuorilla guanchit pystyivät kuitenkin sitkeään vastarintaan.

Taistelut jatkuivat viisi vuotta. Espanjalaisten alkuperäinen komentaja Réjon joutui juonittelun uhriksi ja taistelua jatkettiin uuden komentajan, Pedro de Veran, johdolla. De Veran komennossa taistelut päättyivät lopulta espanjalaisten täydelliseen voittoon huhtikuussa 1483, jolloin jäljellä olevat 600 guanchimiestä ja 1500 naista lapsineen antautuivat. Espanjalaisia auttoi voiton saamisessa vangiksi joutuneen guanchien päällikön, Tenedor Semidan, käännäyttäminen kristinuskoon. Hän taivutteli jäljellä olevat guanchit antautumaan.

Gran Canarian valloituksen jälkeen jäljellä oli enää kaksi saarta, La Palma, joka on toiseksi pienin Kanarian saarista, ja suurin, Teneriffa. Syyskuussa 1491 Alonso Fernández de Lugo nousi maihin La Palmassa, ja sai yhdistämällä voimankäytön, taivuttelun ja petoksen, saaren hallintaansa toukokuuhun 1492 mennessä.

Teneriffa oli paljon kovempi pala. Teneriffalaiset olivat torjuneet aikaisemmin kaikki yri-

tykset saaren valtaamiseksi. Saaren haltuunottoa varten de Lugo keräsi muhkean sotajoukon, johon kuului tuhat jalkamiestä, 120 ratsumiestä, tykkeitä ja guancheja muilta saarilta. Espanjalaiset yrittivät aluksi neuvotella saaren päälliköt antautumaan, mutta vain kaksi menecyötä taipui. Yksi saaren päälliköistä, Bencomo, järjesti de Lugolle ansan ja aiheutti espanjalaisille verisen tappion Barranco de Acentejoissa, ns. Acentejon teurastuksessa (La Matanza de Acentejo).

De Lugo ei kuitenkaan antanut periksi. Marraskuussa 1495 hän aloitti 1100 miehen, 70 hevostien ja tuliasein ratkaisevan hyökkäyksen. Bencomon joukot murskattiin ja jäljelle jääneet guanchit antautuivat syyskuussa 1496. Kivikausi Kanarialla oli päättynyt, kaikki saaret olivat nyt espanjalaisten hallussa.

Tartuntaudit ratkaisevin ase

Espanjalaisten voiton mahdollistivat hevoset, teräsaseet, tykit ja mikrobit. Tekijät olivat samoja, jotka olivat keskeisiä myöhemmin tapahtuneessa Amerikan ja eurooppalaisten muissa maanosissa tekemissä valloituksissa (*Henriksson* 1997; *Diamond* 2003). Hevosia, teräsaseita ja tykkeitä vastaan guancheilla oli asettaa vain kivistä, puusta ja luusta tehtyjä aseita sekä määrällinen ylivoima. Teknologisesta epäsuhdasta huolimatta guanchit pystyivät Gran Canarialla ja Teneriffalla alavia maita lukuunottamatta katkeraan vastarintaan. Lopullisesti heidät vei tuohon espanjalaisten näkymättömät liittolaiset, mikrobit.

Guanchien lapsenkenkiin jäänyt immuunijärjestelmä ei suojannut heitä eurooppalaisilta tartuntataudeilta. Gran Canarialla tiedetään riehuneen kulkutaudin (la peste) ennen vuonna 1478 alkanutta valloitusta. Leonardo Torrianiin mukaan jopa ¾ saaren väestöstä olisi menehtynyt siihen, Abreu de Galindon mukaan 2/3 (Torriani, *Déscrición*, 116; Abreu de Calindo, *Historia de Conquista*, 169). Mikä tartuntatauti tämä la peste oli, jää yksityiskohtaisen oireiden kuvauksen puuttuessa ratkaisematta.

Myös Teneriffalla riehui vuosina 1495–1496 kulkutauti (modorra) ja juuri se heikensi aikalaiskertomusten mukaan saaren väestöä niin, että vastarinnan jatkaminen oli mahdotonta. Munkki Espinosan mukaan kuolleisuus tähän tautiin oli erittäin huomattava. Saaren 15 000 asukkaasta henkiin jäi vain kourallinen. Ilman tätä kulkutautia saaren valtaus olisi kestänyt

paljon pitempään (Espinoso, Guanches, 104–108).

Nykyinen kuolleisuusarvio on 20 %, ja taudiksi on ehdotettu pilkkukuumetta tai influenssaa (Aufderheide & Rodriguez 1998 s. 211, Vuorinen 2002 s. 138). Pilkkukuumepidemia riehui Espanjassa espanjalaisten valloittaessa Granadaa maureilta vuosina 1489–90 (*Zinsser* 1950 s. 184–185; *Vuorinen* 2002 s. 201) ja se on voinut kulkeutua sieltä Kanarialle. Tarkemman taudinkuvauksen puuttuessa, tämäkin tartuntatauti saattoi kuitenkin olla mitä tahansa Euroopassa yleisiä kulkutautia.

Espanjalaisten tiedetään myös tartuttaneen guancheihin sukupuolitauteja, erityisesti syfilistä, joka levisi vuonna 1495 jälkeen kymmenessä vuodessa räjähdysmäisen nopeasti koko Eurooppaan ja aina Intiaan, Kiinaan ja Japaniin saakka. Myös punatauti ja keuhkotulehdus olivat saarten asukkaiden vaivana (*Fernandez-Armesto* 1982 s. 11; *Vuorinen* 2002 s. 146).

Guanchien katoaminen

Historioitsija Alfred Crosbyn (1986) mukaan Kanarian saarten guanchit olivat eurooppalaisen (ekologisen) imperialismien ensimmäiset uhrat. Hän kuvaa Kanarian saarten, Madeiran ja Azorien valloitusta laboratoriksi tai pilotti-ohjelmaksi (pilot program), joka ratkaisevasti vaikutti tulevaan ja enteili Amerikan, Afrikan, Australian ja Oseanian eurooppalaisten siirtomaiden uudelleen muokkausta. Eurooppalaiset kaasivat metsät, kasvit ja eläimet eurooppalaistettiin. Guanchit menettivät maansa ja toimeentulonsa. Osa orjuutettiin, osa sulautui eurooppalaisiin, loput kuolivat pois.

Sama tapahtui myöhemmin kaikkialla, minne eurooppalaiset tulivatkin. Alkuperäisväestö alistettiin ja kokonaiset ekosysteemit eurooppalaistettiin. Kanarian kokemukset lujittivat eurooppalaisten itseluottamusta, koska kokemukset saarilla olivat osoittaneet, että eurooppalaiset satolajikkeet ja karjarodut menestyivät kaikkialla paitsi kaikkein karuimmissa ja vieraimmissa oloissa. Sokeriruoko oli tuoduista kasveista tärkein ja sen viljely pääsyitä, miksi saaret vallattiin. Eurooppalaiset oppivat myös, että vaikka kantäväestö oli määrältään ylivoimainen ja tekee katkeraakin vastarintaa, se silti voitetaan ja jopa hävitetään.

Guanchit katosivat kokonaan historiasta. Kun Girolamo Benzoni kävi Kanarian saarilla vuonna 1541, hän pani merkille, että guanchit

olivat lähes kaikki hävinneet. La Palmassa oli jäljellä yksi ainoa guanchi, 80-vuotias, ja hän oli kokoajan humalassa. 1500-luvun lopussa Espinosa kirjoitti, että Teneriffalla oli vielä joi-takin guancheja, mutta hekin olivat sekaverisiä (Espinosa, *Guanches*, 120; *Fernández-Armesto* 1982 s. 6)

Kanarian jälkeen kymmenet miljoonat alku-peräisväestön jäsenet ympäri maailmaa kuo-lisivat. Ruotsalaisen Sven Lindqvistin (1996) mukaan juuri guanchit olivat eurooppalaisten aluelaaennusten ensimmäiseksi tuhoama kansa. Heitä seurasi pian Amerikan intiaanit, myöhemmin myös tasmanialaiset, Namibian hererot ja monet muut.

KIRJALLISUUTTA

- Aufderheide, A.C. & Rodriguez-Martin, C. (1998): *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Braunstein, J. (2001): *Jean de Béthencourt, un normand à la conquête des Canaries*. Éditions Charles Corlet. Condé-sur-Noireau.
- Crosby, A. (1986): *Ecological Imperialism, The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Diamond, J. (2003): *Tykit, taudit ja teräs*. Suom. Kimmo Pietiläinen, Terra Cognita. Helsinki.
- Fernández-Armesto, F. (1982): *The Canary Islands after the Conquest, The Making of a Colonial Society in the Early Sixteenth Century*. Oxford University Press. Oxford.

- Fernández-Armesto, F. (1987): *Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492*. MacMillan. London-Hongkong.
- Fernández-Armesto, F. (1996): *Millennium, toinen vuosi-tuhat*. Suom. Eskelinen, Heikki. WSOY. Porvoo.
- Henriksson, M. (1997): *Toinen aalto, Eurooppalaiset rosvot ja löytöretket Amerikoissa*. Gaudeamus. Tampere.
- Henze, D. (1978): *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt. Graz.
- Karlen, A. (2000): *Mikrobit ja ihminen*. Suom. Maija Suominen, Terra Cognita. Helsinki.
- Lindqvist, S. (1996): *Tappakaa ne saatanat*. Suom. Tiusanen, Antero. PEQUOD Oy. Jyväskylä.
- Markkanen, T. (1993): "Tie Uuteen maailmaan – Miten Kolumbus löysi Amerikan". Kirjassa *Imago Mundi – Ihmisen ja tieteen uudet maailmat*, toim. Raimo Lehti & Jan Rydman, WSOY, Porvoo. s. 124-160.
- Mercer, J. (1980): *The Canary Islands, Their Prehistory, Conquest and Survival*. Rex Collings. London.
- Schwidetzky, I. (1963): *Die vorspanische Bevölkerung der Kanarischen Inseln: anthropologische Untersuchungen*. Musterschmidt. Göttingen.
- Schwidetzky, I. (1976): "The Prehispanic Population of the Canary Islands," Kirjassa: *Biogeography and Ecology in the Canary Islands*, ed. Kunkel, G. Dr. W. Junk. Hague.
- Vuorinen, H. (2002): *Tautinen historia*. Vastapaino. Tampere.
- Zinsser, H. (1950): *Rats, lice and history: Being the Study in Biography...* Reprint. Boston.

Kirjoittaja on FL ja vapaa tutkija.